

ԼԵՁՈՒՄԳԻՏՏԱԿԱՆ

ԵՒՐՈՊԱԿԱՆ ԱԶԳԵՑՈՒԹԻՒՆԸ ՀԱՅԵՐԷՆԻ ՎՐԱՅ ԵՒ ԼԱՍՏԻՆԱԲԱՆ ՀԱՅԵՐԷՆ՝

Հայերենի ժամանակներն ու ձեւերը. — Հայերէնը, ինչպէս գիտենք, ունի 10 բայական պարզ ձեւ. սահմանական եղանակի ներկայ, անկատար, կատարեալ և ապառնի, հրամայականի ներկայ, ստորադասականի ներկայ, աներեւոյթ, ներկայ, անցեալ և ապառնի գերբայ. Բաղադրեալ ձեւերից սովորաբար կարող է կազմել անցեալ և ապառնի գերբայներից յարակատար և վաղակատար ձեւեր:

Այսպիսով ընդ ամէնը լինում է 14 ձեւ. Հատինական բայը ըստ աւելի հարուստ է հայերէնից. նրան հետեւելով լատինաբան հայերէնի հեղինակներն էլ հնարել են՝

1. Հրամայական եղանակի ապառնին.
2. Ստորադասականի անկատար, գերակատար և ապառնի.

3. Ըղձականի ներկայ = ապառնի, անկատար, կատարեալ = յարակատար, գերակատար.

4. Աներեւոյթի կատարեալ և ապառնի.
Ահա յերեւոյթ բայի մարդը պատկերը՝ ըստ լատինաբան հայերէնի:

Սահմանափակ եղանակ
Ներկայ — սիրեմ
Անկատար — սիրէի
Կատարեալ — սիրեցի
Յարակատար — սիրեալ եմ
Գերակատար — սիրեալ էի
Ապառնի — սիրեցիր
Հրամայական եղանակ
Ներկայ — սիրեալ
Ապառնի — սիրեսիր
Ստորադասական եղանակ
Ներկայ — եթէ սիրեցեմ
Անկատար — եթէ սիրեցէի

Կատարեալ-յրկար. — եթէ սիրեալ իցեմ
Գերակատար — եթէ սիրեալ իցէի
Ապառնի — եթէ սիրեալ եղէց

Ընթացիկ եղանակ
Ներկայ և ապառնի — երանի թէ սիրեցեմ
Անկատար — երանի թէ սիրեցէի
Կտրել և յարկ. — երանի թէ սիրեալ իցեմ
Գերակատար — երանի թէ սիրեալ իցէի

Աներեւոյթ եղանակ
Ներկայ — սիրել
Կատարեալ-յրկար.-գեր. — սիրեալ գոյ
Ապառնի — սիրելոց գոյ

Ընթացիկ եղանակ
Ներկայ — սիրող
Կատարեալ-յրկար.-գեր. — սիրեալ
Ապառնի — սիրելոց:

Խոնարհման այս պատկերը յօրինելու համար լատինաբանները օգտուել են մի կողմից գրաբարի պաշարից և միւս կողմից յունաբան դպրոցի նորմուսթիւններից: Օրինակ հրամայականի ապառնին կազմելու համար օգտագործել են գրաբարի հրամայական ներկայի երկրորդ ձեւը, առաջինը վերապահելով միայն ներկային՝ այսպէս

Հրամայական
Ներկայ Ապառնի
սիրեալ սիրեսիր, սիրեսցես
սիրեցէք սիրեսցուք
սիրեցէի սիրեսիրիք

Ստորադասականի անկատարի համար վերցրել են յունաբանների կազմած ձեւը:

« Ի. ք Ի. ք Ի. ք

սիրեցէի լուանայցէի լնիցէի
սիրեցէիր լուանայցէիր լնիցէիր
սիրեցէր լուանայցէր լնիցէր
սիրեցէաք լուանայցէաք լնիցէաք
սիրեցէիք լուանայցէիք լնիցէիք
սիրեցէին լուանայցէին լնիցէին

Միւս ժամանակները կազմուած են գրաբարից յարմարեցնելով:

Ըղձական եղանակը անունով միայն եղանակ է և ստեղծուած է միայն յարմարելու համար լատինականին: Այստեղ ըղձական և ստորադասական միեւնոյն ձեւերն ունին, միայն ըղձականի սկիզբը գրեւոր է երանի թէ, իսկ ստորադասականի սկիզբը՝ երե:

Գրաբարից յարմարեցրած են նաև աներեւոյթի երկու նոր ձեւերը (կատարեալ և ապառնի):

(*) Շարունակութիւն՝ մեծամուկ հեղինակի «Պատմութիւն Հայ Լեզուի» գործին (ԻԿ. Գրու):

Պոնաբարման միջոցին նորմուծութիւն-
ներ չեն եղած. միայն — Ում լծորդու-
թեան խոնարման ժամանակ ներկայի և
անկատարի ու վերածուծ է տեղ տեղ ոյ.
այսպէս՝ լնում բայից՝
ներկ. լնում, լնուս, լնու
լնումք, լնոյք, լնուն
Անկ. լնոյի, լնոյիր, լնոյր
լնոյք, լնոյիք, լնոյին

զարբնում բայից՝
ներկ. զարթնում, զարթնուս, զարթնու
զարթնումք, զարթնոյք, զարթնուն
Անկ. զարթնոյի, զարթնոյիր, զարթնոյր
զարթնոյք, զարթնոյիք, զարթնոյին
դերբայներ յողնակիում համաձայնում են՝
սիրեալք եմք, սիրեալք էք, սիրեալք են
սիրեալք էաք, սիրեալք էիք, սիրեալք էին
սիրեալք իցեմք, սիրեալք իցէիք
սիրեալք իցէաք, սիրեալք իցէիք են.

Անկանոն բայերի խոնարմումը տեղ տեղ
կանոնաւորուած է, օրինակ՝

լսեմ — կտր. լսեցի
ապ. լսեցից
հրմ. լսեա
ստոր. լսիցեմ
յրկ. լսեալ եմ
ճանաչեմ — կտր. ճանաչեցի
ապ. ճանաչեցից
հրմ. ճանաչեա

Տաւ բայը դարձել է օրեմ, և խոնարմ-
ւած է ըստ այսմ,

տրեմ, տրէի, տրեցի, տրեալ եմ, տրեալ
էի, տրեցից, տրեա, տրիցեմ, տրիցէի.

Մեղանչեմ — կտր. մեղանչեցի, ապ.
մեղանչեցից, հրմ. մեղանչեա՝

Ունիմ — կտր. ունեցի, ունեցեր,
ունեաց, ունեցաք, ունեցիք, ունեցին,
յրկ. ունեալ եմ, ապ. ունեցից, հրմ.
ունեա:

Հատինաբան հայերէնի մէջ ճանաչեմ և
ծանիմ, ունիմ և կալնում տարբեր տարբեր
բայեր են:

Կրաւորակի կազմութիւնը. —
Ինչպէս յայտնի է, զբարբարի մէջ կրա-
ւորակի կազմութիւնը բոլոր բայերի հա-
մար ընդհանուր և միաձե չէ. կան բայեր
և կամ բայերի զանազան ժամանակներ,
որոնք հասարակ են, այսինքն՝ թէ ներգոր-
ծականի և թէ կրաւորականի համար միև-
նոյն ձևն ունին: Ինչպէս յունաբանները,

նոյնպէս և լատինաբանները ձեռք զարկին
այս միանմանութիւնը վերացնելու և ամէն
ներգործական ձևի դէմ աշխատեցին հընա-
րել համապատասխան կրաւորական ձև:

Առաջին լծորդութեան կրաւորականն
է մշտ իմ. — երկրորդ (ամ) լծորդութեան
կրաւորականն է իմ կամ անիմ. հետեւեալ
ձևով.

Բանամ	—	բանիմ
Թանամ	—	թանիմ
Բառնամ	—	բառնիմ
Որսամ	—	որսանիմ
Աղամ	—	աղանիմ
Ողբամ	—	ողբանիմ
Հատատամ	—	հատատանիմ
Իմանամ	—	իմանիմ
Որոտանամ	—	խոտանիմ
Լամ	—	լալիմ
Տամ	—	տուիմ են.

Երրորդ (ու) լծորդութեան կրաւորա-
կանն է անիմ. օրինակ՝

Հեղում	—	հեղանիմ
Առնում	—	առնանիմ
Ջեղում	—	ջեղանիմ
Թողում	—	թողանիմ
Ընկնում	—	ընկենանիմ
Կլում	—	կլանիմ
Կալնում	—	կալնանիմ

Պոնաբարման ժամանակ Ա լծորդութեան
կրաւորականը գրեթէ անփոփոխ է. միայն
անկատար ժամանակները ստանում են մի
աւելորդ Ս, հետեւեալ ձևով.

Սահ.	Սորբ.
Սիրեէի	սիրեցեէի
Սիրեէիր	սիրեցեէիր
Սիրիւր	սիրիցիւր
Սիրեէաք	սիրեցեէաք
Սիրեէէք	սիրեցեէէք
Սիրեէին	սիրեցեէին

Բ լծորդութեան կրաւորականի պատ-
կերն է.

ներկ.

լուանիմ, լուանիս, լուանի
լուանիմք, լուանիք, լուանին
Անկ.
լուանէի, լուանէիր, լուանիւր
լուանէաք, լուանէէք, լուանէին
Թրկ.
լուանեցեալ եմ...
լուանեցեալք եմք...

Գերակ.

լուանեցեալ էի...

լուանեցեալք էաք...

Ստոր.

լուանիցիմ, լուանիցիս, լուանիցի
լուանիցիմք, լուանիցիք, լուանիցին
Անկ.

լուանիցէի, լուանիցէիր, լուանիցէր
լուանիցէաք, լուանիցէիք, լուանիցէին
կտր. յարկ.

լուանեցեալ իցեմ...

լուանեցեալք իցեմք

Գերակ.

լուանեցեալ իցէի...

լուանեցեալք իցէաք...

Գ լծորդութեան կրաւորականի պատ-
կերն է.

Ներկ.

լնանիմ, լնանիս, լնանի
լնանիմք, լնանիք, լնանին
Անկ.

լնանէի, լնանէիր, լնանիւր
լնանէաք, լնանէիք, լնանէին
կտր.

լցայ, լցալ, լցաւ

լցաք կամ լնանեցաք, լցայք, լցան
Թրկ.

լնանեցեալ եմ...

լնանեցեալք եմք...

Գրկ.

լնանեցեալ էի...

լնանեցեալք էաք...

Հրմ.

լցիր, մի լնանիր կամ մի՛ լնանիցիս
լնանիցի, մի՛ լնանիցի
լցարուք, մի՛ լնանիք կամ լնանիցիք
լնանիցին, մի՛ լնանիցին

Հրմ. ապռ.

լնանիջիր կամ լցցիս, մի՛ լնանիցիս
լցցի, մի լնանիցի
լնանիցուք, մի լնանիցիմք
լնանիցիք կամ լցցիք, մի լնանիցիք
լցցին, մի լնանիցին

Ստոր. ներկ.

լնանիցիմ, լնանիցիս, լնանիցի
լնանիցիմք, լնանիցիք, լնանիցին
Անկ.

լնանիցէի, լնանիցէիր, լնանիցէր
լնանիցէաք, լնանիցէիք, լնանիցէին
կտր.

լնանեցեալ իցեմ...

լնանեցեալք իցեմք...

Գերակ.

լնանեցեալ իցէի...

լնանեցեալք իցէաք...

Ապռ.

լնանեցեալ եղէց կամ լիցիմ...

լնանեցեալք եղիցուք կամ լիցիւք...

Անեղեղայթ ներկ.

լնանիլ

կտր. յրկ. գեր.

լնանեցեալ գոլ

Ապռ.

լնիլ, լնանելիլ

Այնուամենայնիւ լատինաբանները չը
կարողացան բոլոր հասարակ բայերը ֆնջիլ
և պարտաւորուեցին նրանց մի մասի գո-
յութիւնը ճանաչել. այսպէս ըստ լատինա-
բանների հասարակ բայ է խոստովանիմ, որ
սահմ. ներկայի, կատարելի, ապառնիի,
հրամայականի և ստորադասականի ներ-
կայի մէջ թէ՛ ներգործական և թէ՛ կրաւո-
րական միեւնոյն ձեւն ունի, միւս ժամանակ-
ներուս զանազանութիւնը՝ նախորդների ու-
ճով, ինչպէս.

Անկ. ներգ. կրաւ.

խոստովանէի, խոստովանեցի

Թրկ. ներգ. կրաւ.

խոստովանեալ եմ խոստովանեցեալ եմ

Գեր. ներգ. կրաւ.

խոստովանեալ էի խոստովանեցեալ էի

Ստոր. անկ. ներգ. կրաւ.

խոստովանիցէի խոստովանիցեցի

Անկանոն բայերի կրաւորականի մէջ
յիշատակելի ձեւեր են.

Ուտել. — Անկ. ուտեցի, կտր. ուտե-
ցայ, յարկ. ուտեցեալ եմ, գերկ. ուտեց-
եալ էի, ապռ. ուտեցայց.

Լսեմ. — Անկ. լսեցի, կտր. լսեցայ,
յարկ. լսեցեալ եմ, գերկ. լսեցեալ էի,
ապռ. լսեցայց.

Ճանաչեմ. — Անկ. ճանաչեցի, կտր.
ճանաչեցայ, յարկ. ճանաչեցեալ եմ, ապռ.
ճանաչեցայց.

Ցամ. — տրիմ, տրեցի, տրեցայ, տրեց-
եալ եմ, տրեցեալ էի, տրեցայց, տրի՛ր,
տրեցիմ, տրեցեցի.

Ունիմ. — կտր. ունեցայ, ունեցար,
ունեցաւ..., յարկ. ունեցեալ եմ, ապռ.
ունեցայց, հրմ. ունիր.

Բառակազմութեան համար ընդունու-
մ են յունարան դպրոցի բոլոր տեսակի նա-
խադասելիները, ինչ. ապ, առ, ներ, աքս,

գեր, ևն.։ Սրանց համար ահա թէ ի՞նչ է ասում Հոյովը։ «Որոց քնաւից կիրառութիւնն եղեւ հնարեցեալ ի բանաստեղծից ոչ միայն առ ի զեղեցկացուցանել զշարագրութիւնս, այլ եւ առ ի զտեղ եւ պարզել զգիտաւորութիւնս արտագրութեանց եւ առ ի կատարանկել զմերայինն հայկաբանութիւն։ Քան զի միեւնոյն բառն առակցութեամբ սոցին ելուզանել կարէ զանազանս իմացուածս, որզոն. ենթագրութիւն, ըստորագրութիւն, վերագրութիւն, արտագրութիւն, տրամագրութիւն, տարագրութիւն, շարագրութիւն, փաշագրութիւն, մակագրութիւն, ընդգիմագրութիւն, առագրութիւն, ներագրութիւն, յարագրութիւն, միջագրութիւն ևայլն»^(*)։

Այսպէս և այլ ոճով կազմուած են բազմաթիւ բառեր. ինչպէս՝ հոյովախնդրու, կատարունակել, ստորակցական, (փխ. ըստորագասական), պարբեր «շուրջը» (օր. պարբեր զարեգակամբն), երկպատկապէս «երկու ձեւով», համահաստուն, եղբրեցեալ (յանգած վերջացած, իբր լա. տերմինէ), օր. եղբրեցեալ ի լի (լի յանգող), ստորակիլ, մանաւանդականութիւն, նոյն իսկ փոխ են առել զուտ լատիններէն բառեր. ինչպէս՝ լա. լեզբերէ «լինասել» բայից լետեմ, լետես, լետէ^(**)։

Հատինաբան հայերէնը ապրեց ու գործեց երկու ամբողջ դար. սկիզբ առնելով Հռոմէոսի Գոլէճի կաթողիկէնի մօտ՝ 1580 ական թուերին, պարելով իր լատագոյն չըլնալ ժՁ. դարում, երբ բոլոր հայերի համար էլ դարձաւ բարձր ու գիտնական լեզու, իր մայրամուտն սկսեց Վենետիկում, Միխիթարեանների մօտ, ժՋ. դարին։ Միխիթար Աբբան՝ կոսիի մէջ թէւեւ Հռոմէի, զգաց ու հասկացաւ թէ լատինաբան հայերէնը նորամուտ է անհրազատ մի լեզու է, և թէ և ինքն էլ տուեց իր ժամանակի տուրքը, բայց ակամայ, Յորգորում էր նա իր շաշկերտներին հետզհետէ հեռանալ այդ լեզուից։ Նրանց կատարեցին իր պատուելը. Չամչեանի քերականութեան հրատարակութեամբ (1779) մեռնում է լատինաբան հայերէնը։

ՊՐՈՓ. Հ. ԱՅՄԱՌԵԱՆ

(*) Ձտութիւն Հայկաբանութեան, էջ 155։

(**) Զարբ. անդ, էջ 53։

ՅՈՒՐԵԼԵԱՐ Տ. ՀԱՅԿԱՋՈՒՆ ՔԶՆՅ.

ՈՍԿԵՐԻՉԵԱՆԻ ԽՕՍՔԸ

Հաճոյքով հոս կը գեղեցիկ Արժամապահի Յոսիքեար Տ. Հայկազուն Քինյ. Ոսկերիչեանի խօսքը, իր յօրեւանի եանդէսին խօսումս։

Գեր. Ս. Հայր, Արժ. Հարք
Եւ Ազգիւ հանդիսականք

Խօսելու կարգը իմս է. ու ես խորապես յուզուած պիտի նայրնեցի լռել՝ երբ այդ կարելի ըլլար ու պատահան։ Գրեմ զգալ անուշ քի խօսքերս պիտի մնան շատ եկար արտայայտել կարեւորում համար այ՛մ ինչ որ կը զգամ ամենուր հանդապ իբրեւ ամուսնացեալ խօսակցութիւն։

Առաջին խօսքերս կ'ուզեմ որ ըլլան բառեր գոհունակութեան ճիւղ՝ որուն պարգեւներով յի եղած է կեանքս, եւ այդ պարգեւներէն մեծագոյնն ալ՝ ըլլալու իր խնամքի պատճառով եւ Ազգին ու Հայրենիքին ալ ծառան։

Երկրորդ խօսքերս կ'ուզեմ որ ըլլան բառեր օրհնութեան, արտասանուած անունին եւ յիշատակին բոլոր անոնց, ծնողք եւ դաստիարակներս, որոնք ծնան զիս կեանքի եւ գիտակցութեան մէջ, ինչպէս նաեւ խօսքեր ուղղուած յիշատակին անոնց՝ որոնք առաջնորդեցին զիս բանական եւ վարժապետի վսեմ կոչումներուն։

Երրորդ խօսքերս կ'ուզեմ որ ըլլան դարձեալ բառեր օրհնութեան ուղղուած անունին եւ յիշատակին անոնց՝ որոնք բարեւարներ եղան կեանքիս եւ մեկնասանքը գործեցին։

Պարտականութիւնս է որ չորրորդ խօսքերս ըլլան արտայայտութիւններ՝ խնամքի յարգանքի եւ շնորհապարգեզ գագաւմներու վերին. Հայրապետիս, որ գնահատեց ու պատուեց անձս անարժան, օրչալութեամբ, ծաղկեալ փիլոսոփի եւ լանջախաչի եւ շնորհաբերութեամբ Աւագութեան թիւղոսի։ Իցի՛ւ ասոնք ըլլային ու մնային խորհրդանշաններ միայն եւ ո՛չ թիւղոս ու զարգեր։ Շաղկեալ փիլոսոփեան նկարագրող ձոգիքի, լանջախաչը՝ ըսան ճանաչող կեանքի եւ Աւագութիւնը՝ ճառն ծաղկեալ կեանքի եւ Աւագութիւնը՝ ճառն ծաղկեալ կեանքի պարտականութեանց։